

ДОЗВІЛЛЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА в 20-х роках ХХ ст.

Розглянуто основні параметри дозвілля різних категорій православного духовенства в 20-х роках ХХ ст. Визначено ступінь впливу державної влади, духовного сану на організацію вільного часу духовенства протягом 1920-х років. Встановлено, що дозвілля духовенства, як і інших верств населення, зазнавало прямого та опосередкованого регулювання з боку держави.

Ключові слова: православне духовенство, дозвілля, повсякденне життя, вільний час, держава, віруючі.

Рассмотрены основные параметры досуга разных категорий православного духовенства в 20-х годах ХХ в. Определена степень влияния государственной власти, духовного сана на организацию свободного времени духовенства на протяжении 1920-х годов. Установлено, что досуг духовенства, как и других слоев населения, находился под прямым и опосредствованным регулированием со стороны государства.

Ключевые слова: православное духовенство, досуг, повседневная жизнь, свободное время, государство, верующие.

The article shows basis of spare time for different categories of orthodox priesthood in 20's ХХ с. The degree of influence on leisure time organization of priesthood by the State authority and priesthood order during 1920's is defined. It's determined that the spare time of priesthood was directly and indirectly lead on the State side.

Key words: orthodox priesthood, spare time, everyday life, leisure time, State, believers.

Зі здобуттям Україною незалежності проблематика церковної історії 1920-х років увійшла в ранг пріоритетних сфер дослідження українських істориків. Роботи С. Жилюка [1], А. Зінченка [2], О. Ігнатуші [3], А. Киридон [4], О. Нестулі [5], В. Пашенка [6], В. Силантьєва [7], О. Тригуба [8] заклали концептуальні засади і нові методологічні підходи до вивчення цього питання. Науковий доробок за останні десятиліття є основою для необхідного дослідницького переходу від з'ясування статусу церков у радянській державі до висвітлення структури повсякдення духовенства. У цьому контексті публікації Т. Євсєєвої [9], Т. Савчук (Бобко) [10] формують інтерес до питань повсякдення духовенства.

Усебічне відтворення картини життя пересічних людей 20-х років ХХ ст. передбачає дослідження складової повсякдення духовенства – дозвілля, що залишається поза увагою науковців. Звернення до розгляду дозвілля духовних осіб є важливим, оскільки дає можливість відтворити реалії буття священнослужителів як звичайних людей, «без ряс». У той же час аналіз вільного часу духовенства дозволить зрозуміти ступінь впливу духовного сану на дозвілля. Окрім того, спробуємо з'ясувати залеж-

ність організації вільного часу духовенства від сукупності чинників «духовний сан – віруючі – держава – атеїсти».

Сучасна наука поняття дозвілля визначає як заняття у вільний час, за допомогою яких задовольняються безпосередні фізичні, психічні і духовні потреби, в основному відновлювального характеру [11, с. 15]. Чи забезпечувало дозвілля духовенства його духовні, фізичні, психологічні потреби? Дана стаття стане відповіддю на це питання.

Спілкування священнослужителів вдома займало важливе місце в організації дозвілля. Серед гостей, передусім, зустрічалися представники духовенства, члени релігійної громади, церковного правління, близька рідня, сусіди. Як правило, пишні застілля відбувалися з нагоди релігійних свят, днів народження. Спілкування проходило за столом, супроводжувалося грою на музичних інструментах.

Застілля за участю духовних служителів у цілому мали традиційні риси світського життя, складовою якого була навіть гра у винт – ускладнений варіант преферансу з колодою в 52 карти [12, с. 53].

Серед гостей священнослужителів бачимо звичайних віруючих. Духovenство користувалося авторите-

том, тому функції духовних наставників виконувало і поза межами церковного приміщення. До священників зверталися люди за порадами, неосвічені – за допомогою в написанні листів.

Моральні якості священнослужителів імпонували людям. Зокрема, своїм розумом, чистотою серця, любов'ю до всіх приваблював до себе різних людей настоятель Києво-Подільської церкви О. Глаголев. У буреломні 1930-ті роки до нього зверталися, передусім, за утіхою [13, с. 233].

Однак інновації в дозвіллі людей 1920-х років: скорочення владою вихідних днів з нагоди церковних свят, примусова праця на Пасху, Різдво обумовлювали зменшення приватного спілкування духовенства з віруючими.

Окрім того, частим поїздкам до друзів та знайомих духовенству заважали існуючі правила реєстрації. У таємних циркулярах НКВС чітко називалася мета запровадження обліку та реєстрації духовенства: *«проводити справжній, постійний контроль за службовцями культу»* [14, арк. 66]. Влада втручалася в приватне життя, регламентуючи умови перебування в тій чи іншій місцевості. Зокрема, священник, знаходячись у когось в гостях на прикордонні, не міг залишитися на ніч без дозволу місцевого ДПУ. Д. Галевич, подільський протоієрей, через те, що не мав такого дозволу, змушений був повернутися додому до заходу сонця, так і не побувши у свого смертельно хворого брата. Удруге приїхавши в Ямполь провідати брата, він відразу направився до ДПУ. Однак йому знову заборонили переночувати, оскільки не було дозволу з окружного ДПУ. Навіть в день похорону священник виїхав додому ще до заходу сонця [12, с. 27]. Випадок, що стався з Д. Галевичем, наочно демонструє залежність особистого життя людини від політичної системи.

Коло знайомих теж звузилося. У дореволюційні часи священнослужителі повідомляли селянам про події, що відбувалися в державі. У 1920-х роках новини люди вже отримували не тільки від священника. Радянські газети, радіо, кіно все більше ставали основними джерелами інформації, формували альтернативні атеїстичні думки. Найчастіше, якщо людина займала посаду в радянських установах, то вона намагалася не зустрічатися із знайомими колись священнослужителями [12, с. 21]. Живучи в атмосфері страху, люди хотіли запобігти звинуваченням у зв'язках із духовенством, яке знаходилося на вістрі політичної критики з боку влади.

Із кінця 1920-х років духовенству інкримінували антирадянську контрреволюційну діяльність. Це становище духовенства безперечно сприяло зменшенню спілкування зі священнослужителями. Цю тезу промовисто підтверджує життя митрополита Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) В. Липківського. На початку 1920-х років В. Липківський брав участь у різних культурних заходах, поза церквою зустрічався з представниками мистецької інтелігенції. Зокрема, під час відзначення 40-річчя творчої праці Марії Заньковецької значна більшість присутніх стоячи слухала світський виступ митрополита [2, с. 282]. У 1930-х роках митрополит вже не мав такого спілкування. Учений А. Зінченко,

аналізуючи листи митрополита В. Липківського до отця П. Маєвського, відмітив самотність митрополита, про яку йшла мова ледь не в кожному листі.

Люди, що не були активними віруючими, а звичайними знайомими, уникали спілкування зі священнослужителями. На противагу ним віруючі, переважно з близького оточення, члени релігійної громади не залишали своїх пастирів.

Духовна єдність служителів із мирянами якнайкраще проявилася під час прощання священника з віруючими. Зокрема, коли 25 квітня 1927 р. представники Чернігівського ДПУ прибули арештовувати священника Російської православної церкви Сергія Нілуса, то в його кімнаті зібралися всі мешканці будинку. Священник на прощання влаштував богослужіння біля іконостасу. Після молитви присутні здобули від нього благословення та цілували йому руки. Виходячи з будинку, священник заспівав «Христос Воскрес». Його спів підтримали й усі мешканці, які проводжали священника на вулицю [15, арк. 2].

Ведення листування з ріднею, друзями було складовою частиною культури того часу. Для найкращого розуміння значення листування в житті парафіяльного священника наведемо фрагмент з листа протоієрея Д. Галевича. Священнослужитель так охарактеризував своє листування з другом: *«Ми ніби закохані тим і зайняті, що обмінюємося один з одним найвишуканішими комплементарями, враженнями, спогадами про далеке минуле – нам приносить велике задоволення згадувати старовину... Ми нібито робимо виклик один одному в мистецтві і манері написання. Справа доходить навіть до похвальних од і віршів»* [12, с. 35-36].

Як для парафіяльного служителя, так і для митрополита УАПЦ В. Липківського, який відчував самотність після відходу від активної церковної діяльності, саме листування з другом П. Маєвським стало розрадою в житті.

Хоча влада намагалася втручатися і в цю сферу дозвілля. Наприкінці 1920-х років в окремих округах священнослужителів намагалася позбавити права користування послугами пошти, телефонних станцій. Спочатку в грудні 1929 р. поштові відділення Прилуччини припинили поставляти пошту духовенству. Їхній приклад наслідували й робітники пошти Харківщини. Одночасно харківські телефонні станції не без указівки «зверху» ухвалили позбавити всіх служителів церкви права на користування телефонами [16, с. 11]. Окрім того, система терору породжувала атмосферу страху, що стримувало людей вільно висловлювати думки в листах.

Вільний час духовенство присвячувало й читанню книг. Про літературні уподобання сільського священника, зокрема, дізнаємося з листів Д. Галевича до доньки. Серед прочитаних ним книг в 1920-х роках він називає роман «Клеопатра» Г. Еберса, «Записки із Мертвого дому» Ф. Достоєвського. [12, с. 34, 63]. У 1932 р. прочитав твори «Старосвітські батюшки і матушки», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка» І. Нечуя-Левицького, якого вважав «найкращим прозаїком, майже на рівні з Шевченком» [12, с. 77]. Книги священник обирав не випадково. «Записки із Мертвого дому» Ф. Достоєвського, прочитані ним у 1929 р. –

рік посиленого політичного тиску на духовенство, – відповідали його сумному настрою. «Старосвітські батюшки і матушки» Д. Галевича зацікавили схожістю описаних подій із життям церкви в радянський період. Захоплення сільського священика Т. Шевченком, І. Нечуй-Левицьким, книгами сільськогосподарського змісту відповідали літературним уподобанням сільського населення [17, с. 191].

Звичайно приналежність до соціального стану духовенства породжувала попит на духовну літературу. Також рівень національної свідомості впливав на літературні смаки духовенства. Науковець О. Ігнатуша, доводячи тезу, що православна церква продовжувала виконувати роль генератора української національної культури, наводить цікаві факти про читацькі смаки духовенства. Показово, що саме священик УАПЦ із села Коломійцеве Запорізького округу володів «книгою під назвою *«Історія України (автор Михайло Грушевський)»* та давав її читати селянам [3, с. 220].

Духовенство займалося самоосвітою. Навіть упереджений автор зведень ДПУ вимушений був констатувати в 1929 р.: *«Більша частина [духовенства] відстає у своєму розвитку, живе своїми вузькими інтересами. Невеличка частина намагається бути в рівні сучасності, займається над своїм розвитком, підвищенням кваліфікації»* [18, арк. 16].

Духовенство не хотіло залишитися осторонь процесів, що відбувалися в суспільстві. Про обізнаність духовенства з радянським законодавством свідчать, зокрема, слова, сказані протоієреєм Синодальної церкви на свій захист. У відповідь на хамство голови сільської ради священнослужитель зауважив: *«Радянською владою ще не видано жодного декрету, який би дозволяв таке грубе поводження з духовенством»* [4, с. 273].

На дозвіллі священнослужителі читали радянську пресу – центральну, зокрема «Московские известия», місцеву, суто атеїстичного пропагандистського спрямування – «Безвірник». Упереджене ставлення влади до священиків, що віддзеркалювалося на сторінках преси, фрази на кшталт *«нам ще потрібно побороти куркуля і попа»* викликали моральне пригнічення священнослужителів [12, с. 22]. У той же час духовенство не залишало без уваги спеціальну антирелігійну літературу. Виписані з Москви антицерковні брошури викликали обурену оцінку Д. Галевича: *«Яке нерозуміння Христова вчення, яке незнання історії взагалі... Головне, що не сторінка, то «поп» у всіх падежах і числах; а також слова – «поповський дурман», «поповські розказні», «бог», «боги», «монахи». Взагалі у всіх брошурах сквозить якоюсь травлей попів. Якоюсь попофобією чи попоманією»* [12, с. 30].

Духовенство розуміло, що для спростування наклепів, атеїстичних теорій, викладених у публікаціях, священику необхідно знати зміст цієї літератури. Однак далеко не всі священики поспішали виписувати атеїстичну літературу – не хотіли читати упереджену критику.

Моральне виснаження викликали у священиків бесіди з представниками владних установ. У листі до доньки Д. Галевич розповідав, що їздив у Тульчин у ДПУ й повернувся додому втомленим, розбитим

і сердитим [12, с. 22]. Причиною такого стану він назвав погані дороги. Проте зрозуміло, що Д. Галевич усвідомлював, що його листи можуть бути прочитані представниками влади, та приховав справжню причину свого пригніченого морального стану. В іншому листі священик прямо вказав, що невроз у його знайомого священика І. Песнячевського виник після виклику до міліції. І. Песнячевський після допиту став «страждати манією переслідування», жити з відчуттям, що за ним хтось стежить [12, с. 28]. Служіння в церкві розпочинав тільки після того, як огляне всі приміщення церковного будинку [12, с. 28].

Наприкінці 1920-х років масові виклики священнослужителів до органів влади морально і фізично знесилювали духовенство.

На підставі інструкції Всеукраїнського комітету із загальної трудової повинності від 21 квітня 1920 р. духовенство як «нетрудовий елемент» притягували до очищення площ, вокзалів та інших місць масового скупчення людей, залучали до будівництва доріг, шосе [19, с. 94]. По мірі посилення адміністративного тиску на церкву залучення духовенства до так званих «громадських робіт» стало масовою практикою.

Аналіз скарг священиків, листування окружних виконавчих комітетів з Наркоматом внутрішніх справ України вказує на те, що священнослужителі були втягнуті в бюрократичну тяганину, намагаючись (у більшості випадків не успішно) вирішити свої побутові проблеми.

Зовсім не сприяли моральному задоволенню виступи духовенства на диспутах, влаштованих представниками влади. Масована антирелігійна пропаганда, огульна критика священнослужителів змушували духовенство захищати свої погляди і брати участь у подібних заходах.

Дозвілля залежало від ціннісних орієнтирів конкретного представника духовенства. Зокрема, неоднозначно ставилися священнослужителі до театру. Документи подають приклади протилежного ставлення духовенства до цього виду мистецтва. З одного боку, згадується участь В. Липківського у святкуванні ювілею відомої театральної актриси, з іншого – відмова парафіяльного сільського священика із Запорізького округу служити у будинку, де розміщувався місцевий театр.

У вільний час від церковної служби духовенство займалося городництвом, бджільництвом, садівництвом. Скласти уявлення про чисельність духовенства, що вело сільськогосподарські роботи, дозволяють матеріали Всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926 р. У так званому Степному регіоні (Зінов'ївський, Маріупольський, Мелітопольський, Миколаївський, Одеський, Первомайський, Старобельський, Херсонський округи) лише 11 % священнослужителів займалися сільським господарством [20, с. 72-73].

Серед церковнослужителів, порівняно із священнослужителями, був більший відсоток осіб, які мали додаткові заняття. У Степному регіоні 15 % церковнослужителів займалися сільським господарством, 1,5 % працювали додатково в інших сферах. Зафіксований статистиками незначний відсоток став наслідком політики влади, направленої на дискредитацію духовенства в економічному відношенні.

Подібне становище бачимо і в інших регіонах України. У зведенні ДПУ про політичний та економічний стан Чернігівського округу в 1927 р. чітко вказувалося: «більшість же священнослужителів ледь животіє, не маючи інших перспектив, окрім церкви» [21, арк. 30].

Наприкінці 1920-х років масова конфіскація владою землі, майна, вигнання священника із села зумовили суттєве зменшення числа духовенства, що мало сільськогосподарські заняття.

Таким чином, політичні зміни 1920-х років обумовили інновації в дозвіллі духовенства. Вільний час духовенства, як і інших верств населення, зазнавав прямого та опосередкованого регулювання з боку держави. Духовенству довелося жити в режимі війни, яку оголосила влада священнослужителям. Держава поставила духовенство в рамки, брутално втручалася в організацію дозвілля священнослужителів. Параметри дозвілля духовенства в міському та сільському середовищі різнилися.

Значну частину свого часу духовенство присвячувало відстоюванню прав на релігійний світогляд, гідні умови життя. Прагнення зрозуміти новітні процеси в суспільно-політичному житті, причини дискримінації з боку влади і якось їм запобігти, – все це вимагало від духовенства обізнаності в реаліях життя та присвячення часу читанню антирелігійної літератури, вивченню радянського законодавства. Спілкування з представниками владних інституцій, що займало левову частку вільного часу духовенства, викликало моральне та фізичне виснаження духовенства.

За своїм визначенням вільний час призначений для того, щоб людина мала можливість розкрити себе, піднятися до вищого рівня прояву своїх здібностей, відновити фізичні, моральні сили, повніше задовольнити свої потреби. По мірі втручання держави в приватну сферу життя духовенство фактично не мало такої можливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жилко С. І. Обновленська церква в Україні (1922-1928) / Сергій Іванович Жилко. – Рівне : РДГУ, 2002. – 384 с.
2. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / Арсен Зінченко. – К. : Дніпро, 1997. – 424 с.
3. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні : генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / Олександр Миколайович Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.
4. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років / Алла Миколаївна Киридон. – Тернопіль : «Тідручники і посібники», 2005. – 384 с.
5. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. / Олексій Олексійович Нестуля. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – Ч. 1 : 1917 р. – середина 20-х рр. – 280 с.
6. Пашенко В. Свобода совісті в Україні : Міфи і факти 20-30-х рр. XX ст. / Володимир Пашенко. – К. : Інститут історії України, 1994. – 252 с.
7. Силантьєв В. І. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. / Владимир Иванович Силантьев. – Харьков : Харьк. гос. политех. ун-т, 1998. – 232 с.
8. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.) : Монографія / Олександр Петрович Тригуб. – Миколаїв : ТОВ «Фірма «Ліон», 2009. – 312 с.
9. Євсєєва Т. Православне духовенство / Тетяна Євсєєва // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 2. – С. 275–325.
10. Савчук Т. Г. Зовнішній вигляд православного духовенства в період комуністичної модернізації / Т. Г. Савчук // Історія релігій в Україні : науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Львів : Львів. музей історії релігії ; вид-во «Логос», 2010. – Кн. 1. – С. 722–727 ; Савчук Т. Г. Повсякденність православного духовенства в 1920-30-х рр. : проблеми та перспективи дослідження // «Історія повсякденності: теорія та практика» : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд. О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 133–135.
11. Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. Дозвіллезнавство : Навчальний посібник. – К. : Центр навч. літ., 2006. – 208 с.
12. Галевич Дмитро. Незаарештовані листи: Листи священника з України до Німеччини. 1922-1938 / Петро Яницький (упоряд.), Ігор Доманський (упоряд.). – К. : Видав. дім «Козаки», 2001. – 128 с.
13. Священник Александр Глаголев. Купина неопалимая. – К. : Дух і літера, 2002. – 154 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 199, 405 арк.
15. Державний архів Чернігівської області, ф. П-8840, оп. 3, спр. 3175, 38 арк.
16. Вісті ВУЦВК. – 1929. – 28 грудня.
17. Лях С. Р. Між революцією і колективізацією: селянський ренесанс / Сергій Романович Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 1. – С. 109–196.
18. Державний архів Чернігівської області, ф. П-11, оп. 1, спр. 609, 46 арк.
19. Бобко (Савчук) Т. Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. XX ст. : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Григорівна Бобко (Савчук). – Запоріжжя, 2005. – 232 с.
20. Всесоюзная перепись населения 1926 г. УССР. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Занятия. – М., 1930. – Т. XXX.
21. Державний архів Чернігівської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 382, 67 арк.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С.В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.